

Суховієнко Н. А.*кандидат педагогічних наук,**логопед вищої категорії,**логопед сурдологічного кабінету**Комунального некомерційного підприємства**«Черкаська обласна лікарня Черкаської обласної ради»***Бабич М. О.***вчитель-логопед I категорії**Дошкільного навчального закладу (ясла-садок) комбінованого типу № 83**«Лісова казка» Черкаської міської ради*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ ЗІ СЛУХОВИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHILDREN'S SUPPORT WITH HEARING IMPAIRMENTS IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

У статті розкрито засади психолого-педагогічної підтримки дітей із слуховими порушеннями в умовах воєнного стану в Україні. Зазначено етапи обстеження слуху у дітей починаючи від перших днів життя, а також окреслено цілі слухової допомоги, якщо виявлено порушення слуху. Наведено різні аспекти сприймання дитини, які важливо розвивати при порушеннях слуху. Перелічено ряд корекційних заходів, що необхідно включати в освітній процес для дітей із порушеннями слуху. Визначено, що психологічна підтримка дитини із порушеннями слуху допомагає бути включеною у соціальний простір і вести комунікацію із іншими людьми, а отже, відчувати себе активною одиницею суспільства. Встановлено, що окрім постійного стресу та важкого емоційного стану через війну в Україні, у дітей із порушеннями слуху значно погіршився рівень життя. Наведено специфічні труднощі, з якими зіштовхнулися діти із порушеннями слуху під час війни: технічні, сенсорні, мовленнєвими, соціальними. Визначено, що важливу роль в психологічній підтримці дітей в умовах війни відіграють батьки, які психічно стабілізувалися. Визначено нові проблеми, зумовлені воєнним станом, які вирішують фахівці в процесі допомоги дітям із порушеннями слуху. Проаналізовано сучасні підходи українських науковців в темі розробки психологічно-педагогічної допомоги дітям. Розроблено критерії ефективності психологічної допомоги дітям з порушеннями слуху під час воєнних дій: зниження тривожності; вирівнювання емоційного стану, відсутність різких коливань; повернення прогресу дитини до останнього рівня, в разі якщо був регрес в інтелектуальному чи слуховому розвитку під час повномасштабного вторгнення; дитини менше виражає негативних сценаріїв чи негативних тем (про смерть, війну, розлуку, руйнування); позитивна динаміка сну та харчування; суб'єктивно дитина виглядає більш щасливою.

Ключові слова: психологічно-педагогічна допомога, воєнний стан, діти з порушеннями слуху, особливі освітні потреби, комунікація, спілкування.

The article reveals the principles of psychological and pedagogical support for children with hearing impairments under the conditions of martial law in Ukraine. The stages of hearing examination in children starting from the first days of life are indicated, as well as the goals of hearing aid, if hearing impairment is detected, are outlined. Various aspects of the child's perception are presented, which are important to develop in case of hearing impairment. A number of corrective measures that must be included in the educational process for children with hearing impairment are listed. It was determined that psychological support of a child with hearing impairment helps to be included in the social space and communicate with other people, and therefore, to feel like an active unit of society. It was established that, in addition to constant stress and a difficult emotional state due to the war in Ukraine, the quality of life of children with hearing impairments has significantly deteriorated. Specific difficulties faced by children with hearing impairment during the war are presented: technical, sensory, speech, social. It was determined that mentally stabilized parents play an important role in the psychological support of children in war conditions. New problems caused by the state of war, which are solved by specialists in the process of helping children with hearing impairments, have been identified. Modern approaches of Ukrainian scientists in the development of psychological and pedagogical assistance to children are analyzed. Criteria for the effectiveness of psychological assistance to children with hearing impairments during hostilities have been developed: reduction of anxiety; equalization of the emotional state, absence of sharp fluctuations; return of the child's progress to the last level, if there was a regression in intellectual or auditory development during a full-scale invasion; the child expresses less negative scenarios or negative themes (about death, war, separation, destruction); positive dynamics of sleep and nutrition; subjectively, the child looks happier.

Key words: psychological and pedagogical assistance, martial law, children with hearing impairment, special educational needs, communication.

Вступ. Проблема порушення слуху та можливості допомоги людям, які мають обмеження у зв'язку із цими порушеннями, займають центральне місце в сурдопедагогіці і сурдопсихології. Функціонування слуху є важливим критерієм повноцінного розвитку дитини,

що визначає якість її життя. Порушення функції слуху знижує розвиток мовлення дитини, а також уповільнює або зупиняє її загальний розвиток.

Актуальність теми полягає у тому, що порушення слуху є найбільш поширеною на планеті патологією

у новонароджених, і тому вимагає посиленої уваги зі сторони науковців і медиків. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, однієї із груп ризику стали діти з особливими освітніми потребами, в тому числі, із слуховими порушеннями. Окрім того, що діти є більш чутливими до стресів через те, що поки не мають стійких захисних механізмів психіки, в умовах воєнних дій вони разом із батьками зіштовхнулися із новими викликами. Виклики зумовлені дією негативних факторів, що змушують батьків та фахівців адаптувати побут та освітній простір дитини до вимог сьогодення, і продовжувати педагогічний процес дитини. Стреси такої сили негативно впливають на психічний стан дітей. Тому окрім боротьби за виживання, українські сім'ї також дбають про фізичне та ментальне здоров'я своїх дітей. Для дітей із слуховими порушеннями це означає також збереження прогресу розвитку, який був отриманий до повномасштабного вторгнення.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Науковий базис для сучасних наукових досліджень є роботи дослідників, які вивчали причини на специфіку порушень слуху (А. Гольдберг, А. Гозова, Л. Лебедева, К. Луцько, О. Мартинчук, Б. Мороз, В. Овсяник, І. Срібник, Т. Шидловська, Ж. Шиф, М. Ярмаченко), а також особливості зміни педагогічного процесу для дітей із порушеннями слуху (Н. Байкіна, Л. Бошевська, О. Гозова, А. Гольдберг, Л. Фомічова, Б. Шеремет та інші). Специфіка змін системи освіти для дітей з особливими освітніми потребами є предметом наукового вивчення великої кількості дослідників (Ю. Бондаренко, Е. Данілавичюте, Т. Дегтяренко, В. Засенко, А. Колупаєва, С. Кульбіда, Л. Прохоренко, М. Супрун, О. Таранченко). Деякі дослідники присвячують свою увагу вузьконаправленим аспектам, зокрема темі сприймання предметного світу у дітей із глухотою (К. Вересовська, О. Гозова, О. Федоренко, Л. Чернишова, Н. Яшкова). Одним із напрямів досліджень є аналіз роботи із батьками як визначального фактор в успішності допомоги дітям із слуховими порушеннями (І. Бех, Л. Вавіна, Н. Засенко, Б. Корсунська, Л. Лебедева, Д. Ніколенко, В. Постовий, О. Савченко, Т. Сак, М. Стельмахович, Г. Титаренко, Р. Якубовська). Вивченням специфіки зміни побуту, а також корекційного і педагогічного процесів уже займаються українські вчені задля ефективної допомоги дітям в умовах війни (О. Біланова, Г. Воробель, В. Жук, А. Коломоєць, Н. Корочкова, Г. Коссова-Сіліна, В. Литвинова, С. Литовченко, Л. Луценко, О. Романовська).

Метою дослідження є аналіз психолого-педагогічних засад допомоги дітям із слуховими порушеннями в умовах воєнного стану через різноманітні напрями та інструменти допомоги, а також розробка критеріїв їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. За інформацією ВООЗ, понад 5% населення світу (430 млн осіб, з яких 34 млн – діти) потребують реабілітації через інвалідну втрату слуху. До 2050 р. ця цифра зросте

до 700 млн, тобто кожен десятий житель населення [13]. Під інвалідизуючою втратою слуху мають на увазі втрату слуху у вусі, що чує краще, що перевищує 35 децибел. Порушення слуху виникає через ушкодження слухового аналізатора у його периферичному (зовнішнє, середнє, внутрішнє вухо) або центральному (що розташований у скроневих ділянках великих півкуль головного мозку) відділі [4]. Поняття «порушення слуху» охоплює два види порушення: туговухість (неповна втрата слуху) та глухота (втрата слуху, при якій неможливо повноцінно сприймати та розрізнати мовлення і звуки оточуючого середовища).

Для найпершої оцінки стану слуху проводяться скринінгові аудіологічні обстеження – вони передбачають виявлення підозри на порушення слуху на ранніх етапах розвитку дитини. Критично важливими для розвитку дитини є перші роки життя, у які формуються в тому числі й слух, мовлення дитини. Український дослідник В. Шевченко слушно зауважує про необхідність саме ранніх обстежень, оскільки «доля дитини визначається такими факторами як вік, у якому відбулося порушення слухової функції, час встановлення порушення, ступінь зниження слуху та своєчасність початку заходів, спрямованих на відновлення слухової функції» [11, с. 91]. Скринінгові обстеження слуху новонароджених проводиться у всіх новонароджених на 3–4 день життя у процесі Універсального скринінгу слуху новонароджених (UNHS) на базі пологових відділень, і в разі підозри на порушення слуху – скеровують до лікарів-сурдологів; далі дитині проводять повну, детальну аудіологічну діагностику для визначення ступеня і характеру порушення слуху; на наступному етапі дитина спрямовується на повторне обстеження, оптимально – не пізніше 3-х місячного віку; після встановлення діагнозу дитина проходить абілітацію, що передбачає слухопротезування та супровід міждисциплінарною командою фахівців [6, с. 81–87].

Якщо порушення слуху виявлено у дитини на ранніх етапах, їй може бути надана слухова допомога, яка, на думку С. Литовченко, спрямована на:

- максимально відновлення порогів слухового сприймання;
- забезпечення дитині мовленнєвого середовища, яке б мотивувало її до слухання та спілкування;
- розвиток навичок слухання та мовлення відповідно до віку дитини і використання навичок у щоденній діяльності [6, с. 69].

Як стверджує вітчизняна дослідниця В. Жук, педагогічна модель «батьки – дитина – педагоги» в ситуації супроводу дитини із порушеннями слуху розширюється за рахунок залучення інших фахівців і трансформується в багатокутник «дитина – батьки – лікарі – аудіологи – педагоги – психологи – соціальні працівники» [3, с. 16].

Слух нерозривно пов'язаний із мовленням, що в свою чергу взаємозалежно із загальним розвитком дитини і прямо впливає на нього. «Слухові та зорові функції дитини повинні завжди оцінюватися до початку будь-якої іншої оцінки, щоб виключити втрату різних аспектів зору або слуху» [12, с. 30]. Зв'язок між розвитком слуху і розвитком мовлення

змушує уважно ставитися до будь-яких порушень реакції на звук. Не можна нехтувати навіть невеликим зниженням слуху, оскільки воно може призводити до затримки мовлення. «Якщо зорове або слухове сприймання дитини порушене, то зрозуміло, що інші види сприймання також будуть порушені [12, с. 30].

Дітям із порушеннями слуху важливо розвивати різні аспекти сприймання. Ряд дослідників приділяють значної уваги усесторонньому розвитку дитини із порушеннями слуху, зокрема тому, що закладено генетично. Це є засадничою ідеєю компенсаторно-корекційної сурдопедагогіки і сурдопсихології – в першу чергу динаміка розвитку сенсорних процесів, потенційних можливостей дитини, що закладені в ній генетично, визначають якість її особистісного становлення, а порушення діяльності хоча б одного аналізатора, декодує сприймання як систему і підштовхує до пошуків «обхідних шляхів» [9, с. 176]. Дослідники К. Луцько і О. Мартинчук [9] стверджують, що сучасній сурдопедагогії і сурдопсихології слід звернути увагу на проблематику, яка раніше не була її предметом, а саме формування і розвиток внутрішнього мовлення у дітей із порушеннями слухової функції: «це можливо на основі предметно-практичної діяльності дитини з порушеннями слуху, формуючи її здатність до запам'ятовування, відображення, відтворення, наслідування дій дорослих, повторення з пам'яті своїх власних дій, оволодіння варіативністю наступних дій стосовно попередніх [9, с. 176]. Тандем дослідниць К. Луцько та О. Круглик [7] присвятили своє дослідження емерджентності (виникнення нового) розвитку дитини із порушеннями слуху при розпізнаванні мовлення: відтак, емерджентність системи дитини, на базі потенційних інтелектуальних можливостей, зумовлює здатність до відчуття складоритму, на миттєвість включення у сприймання мовлення, його розпізнавання та розуміння з орієнтуванням на доступні акустичні та артикуляційні сигнали, на здатність до прогнозування змісту мовлення [7, с. 28].

Навчання дітей із порушеннями слуху передбачає залучення ряду корекційних заходів, таких як: метод аналогії (усвідомлення аналогії діяльності), метод поступовості (проходження усіх етапів становлення практичної діяльності дитини), метод сегментації (вміння концентруватися на деталях, що є фрагментами цілого), метод парності (знаходити пару, відштовхуючись від відмінних рис чи образів), метод маркування (виділення відмінного об'єкта серед інших), метод асоціацій (встановлення асоціативних зв'язків). Усі ці методи активізують мислення, пам'ять і увагу у дитини з порушеннями слуху, зумовлюють її чуттєвий та інтелектуальний розвиток, змушують сприймати, аналізувати, узагальнювати.

Сучасна медична і педагогічна допомога людям із порушеннями слуху була б неможлива без сучасних технологій, як-от технічні засоби навчання, слухомовленнєві тренажери, кохлеарні імпланти. Психологічна допомога дитині із порушеннями слуху допомагає відчувати себе не на одинці із проблемою, бути включеною у соціальний простір і вести кому-

нікацію із іншими людьми, а отже, відчувати себе активною одиницею суспільства.

Умови воєнного стану та постійна загроза життю, в яких зараз живуть українці, викликають страх, занепокоєння, тривогу, напругу. Дорослим і дітям доводиться справлятися із психологічними та фізичними наслідками війни. Під час роботи кабінету сурдології Комунального некомерційного підприємства «Черкаська обласна лікарня Черкаської обласної ради», під час повномасштабного вторгнення збільшилася кількість звернень дорослого населення (цивільних і військових) з причини акубаротравми через вибухові дії в безпосередній близькості від людини. В деяких випадках наслідком контузій ставало постійне зниження слуху у людини. Це ще один негативний наслідок війни росіян проти українців, який завдає шкоди здоров'ю.

Окрім постійного стресу через війну в Україні, у дітей із порушеннями слуху значно погіршився рівень життя. У дітей із слуховими порушеннями виникають специфічні труднощі під час війни: технічні, сенсорні, мовленнєві, соціальні. Аналізуючи ці труднощі, дослідниця В. Жук склала такий перелік:

- Незадовільні умови проживання, необлаштованість побуту для дотримання слухового і мовленнєвого режиму, до яких звикла дитина.
- Вимушене адаптація до нових умов.
- Малоресурсність оточення – батьків і педагогів, на які раніше дитина спиралася.
- Складнощі або неможливість вчасно відвідати фахівця для налаштування звукового процесора, моніторингу просування дитини у слухомовленнєвому розвитку та отримання порад для подальшого корекційно-розвивального впливу.
- Мовний бар'єр – неможливість отримати консультацію від фахівця, який би володів мовою сім'ї.
- Недостатність знань, відсутність досвіду у педагогів в навчальному закладі, в який потрапила дитина – педагоги можуть не знати про особливості слухового сприймання, мовлення та навчальної діяльності дитини з порушеннями слуху і мовлення.
- Технічні складнощі передачі звуків під час онлайн-занять.
- Збільшення ризиків пошкодження слухового апарату або зовнішньої частини імпланту.
- Придбання нової батареї для слухового апарату.
- Звуження кола спілкування. [3, с. 30–31].

Важкий психологічний стан дитини, пов'язаний із воєнними діями, може стати причиною поведінки, яка їй не властива. Батькам і педагогам слід поставитися до цього із розумінням і не докоряти дитині. В педагогічному процесі також можуть бути зміни: «Поведінка учнів та здатність засвоювати матеріал може змінитись. Стрес, в якому перебувають всі жителі України, а наші діти особливо вразливі, може впливати на увагу та пам'ять» [5, с. 47–48]. Автори статті рекомендують дозволити «...говорити про свій страх, розгубленність, сум чи злість, а після цього спрямувати їхню увагу на маленькі радощі, перемоги, гарні новини» [5, с. 47–48]. Якщо педагог допомагає батькам та дітям побачити ці радощі, це стає важливим

кроком для психологічної стабілізації. Це можливо якщо педагог зміг відновити власні ресурси.

Група дослідників В. Жук, В. Литвинова, С. Литовченко [3], досліджуючи тему допомоги дітям з порушеннями слуху в умовах воєнного стану, окремо розглянули місце активної ролі батьків у цьому процесі. Активну роль батьків в допомозі дітей із особливими освітніми потребами, умовно називають «впевнене батьківство» – мається на увазі обізнаність батьків про особливості стану здоров'я їх дитини та свідоме ставлення до можливих доказових методів допомоги. «У практиці деяких країн (наприклад, Австрії) таку діяльність називають родинноцентрованою терапією, що означає (навчання) фахівців на батьківську спроможність бути максимально корисними для розвитку дитини» [3, с. 16]. На цьому засновані стратегії коучингу батьків, діти яких мають порушення слуху: «показу і ділися» – батьки навчаються, коли аналізують поведінку дитини і наслідують фахівців, які з нею працюють; «скажи їм чому» – батьки отримують від фахівців роз'яснення про користь і доцільність різних активностей для розвитку дитини» [3, с. 16].

Для психологічної підтримки дитини із порушення слуху, батьки мають звернути увагу на власний психологічний і психічний стан, а також відслідкувати чи немає у них:

- «Синдрому жертви» (домінує відчуття безпорадності, відчай і страх).

- «Відчуття втраченого здоров'я» (на тлі психосоматики загострюються хронічні хвороби, з'являється нездужання і втома, а також панічні атаки через страх неможливості отримати допомогу лікаря в критичній ситуації).

- «Синдром евакуації» (неможливість адаптуватися в евакуації, небажання остаточно облаштуватися, туга за домівкою).

- «Синдром винятковості» (відчуття власної трагедії серед усіх інших втрат на війні як найсильнішої).

- Рентні установки (вироблення певної залежності від соціальних виплат, пожертв, страх їх втрати та пошук шляхів пролонгації) [10, с. 103–104].

До повномасштабного вторгнення росії в Україну в 2022 р., центральним питанням для системи освіти дітей із слуховими порушеннями було віднайдення шляхів найефективнішою їх корекції. В умовах воєнного стану перед лікарями та педагогічними кадрами з'явилися нові проблеми. Ці питання проаналізувала та представила українська дослідниця В. Жук:

- Як забезпечити дітей від негативних фізичних та психологічних впливів.

- Як надати психологічну підтримку дітям і їхнім родинам аби мінімізувати наслідки травмивного досвіду.

- Як адаптувати освітній процес з огляду на наслідки травми та посттравми у фізичній, психоемоційній та когнітивній сферах дітей.

- Як сприяти подальшому розвитку дитини, не допустити регресу.

- Як зробити реалізацію змісту максимально дитиноцентрованою та практикоорієнтованою.

- Як підлаштувати темп під індивідуальні можли-

вості засвоєння матеріалу, зокрема, зумовлені життєвими обставинами [2, с. 18].

В умовах війни діти із порушеннями слуху вперше отримують досвід потужних гучних непередбачуваних звуків вибухів, воєнної техніки, та ще й в ризикованих умовах – це негативно впливає на стан слухової функції. В умовах воєнних дій критично важливо мати можливість чути звуки, що попереджають про небезпеку і розуміти звернене мовлення для розуміння інструкцій. Під активну негативну дію гучних звуків також потрапляють діти з порушеннями зору, для яких важливим є «охоронний режим». «Неприпустимо перенапруження слуху за рахунок так званого «шуму», тобто численних подразників, які не досягають порога розрізнення. «Шум», супутник життя незрячого, і викликане цим перенапруження слуху може врешті рещт призвести до його порушення» [12, с. 60].

Українські дослідники уже працюють над розробкою шляхів допомоги дітям. Дослідниця В. Жук пропонує дітям із порушеннями слуху, (особливо тих, хто не володіє усними мовленням) завжди мати при собі:

- джерело гучного звуку (свисток), джерело світла для освітлення, джерело сигналізування (ліхтар);

- ламіновані (або герметично застібнуті в пакет) таблички із висловами, що надруковані великими літерами: «допоможіть» – повідомлення про потребу з сторонній підтримці; «я не чую» – тоді оточуючі дорослі не сплутають стан дитини із шоком, контузєю, наслідками акубаротравми, «повернись до мене обличчям», «напиши», «скажи повільно» – короткі інструкції для оточуючих, а також ім'я та прізвище, адреса, контакти батьків;

- ручку, блокнот у герметичному упакуванні, засоби самопомоги та допомоги іншим, пам'ятку з контактами екстрених служб [1, с. 100].

Психолого-педагогічна допомога передбачає також ментальну стабілізацію, стабілізацію емоційно-психологічного стану як самих дітей, так і значимих дорослих поруч – батьків, педагогів:

- класичні напрямки роботи психолога: консультування звичайне чи телефонне, експрес-діагностика, а також психокорекція за допомогою засобів мистецтва (спів, слухання класичної музики, перегляд коротких відеороликів на тему природи; різні техніки допомоги в гострій стресовій ситуації);

- спеціальні методи – арттерапія, музикотерапія, фізіотерапія (аутогенне тренування, дихальні техніки, анімалотерапія) [8, с. 76].

Ми вважаємо, що будь-який метод самопомоги, який є дієвим для конкретної дитини, слід використовуватися. Для розуміння того, що справляє позитивний вплив на конкретну дитину, потрібно прослідкувати за зміною її поведінки. Ми розробили критерії оцінки ефективності методів психологічно-педагогічної допомоги. Отже, ефективним для дитини із порушеннями слуху в умовах воєнного стану є інструмент психологічної допомоги що:

- знижує тривожність дитини;

- вирівнює її емоційний стан, робить його більш рівним, без різких коливань;

– допомагає повернутися до останнього рівня прогресу у розвитку (якщо був регрес під час повномасштабного вторгнення), як інтелектуального, так і слухового;

– дитина менше виражає негативних тем чи негативних сценаріїв (про смерть, війну, розлуку, руйнування);

– сон та харчування мають позитивну динаміку;

– суб'єктивно дитина виглядає більш щасливою, ніж до цього.

Висновки. Таким чином, проаналізовані психолого-педагогічні засади допомоги дітям із слуховими порушеннями в умовах воєнного стану через різноманітні напрями та інструменти допомоги.

Психолого-педагогічна підтримка дітей із слуховими порушеннями неможлива без важливих для неї дорослих – батьків, педагогів, які в свою чергу мають відновлювати власні ресурси. Розроблено критерії, за якими можна оцінити ефективність психолого-педагогічної підтримки, надану дитині із слуховими порушеннями в умовах воєнного стану. Перспективними залишаються питання стабілізації емоційного стану батьків і педагогів в умовах довготривалої евакуації та довготривалої війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жук В. Освіта дітей з порушеннями слуху в умовах війни : мат. пед. коференц. КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського». 2023. С 99–101. URL : https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735942/1/Жук_Зб.%20матер.%20конфер.%2005.05.2023%20%2021.06-99-101.pdf
2. Жук В. Слухомовленнєвий розвиток дітей з порушеннями слуху: адаптування до реалій воєнного часу : зб. тез конф. Ін-ту спец. пед. і псих. ім. М. Ярмаченка НАПН України. 2022. С. 17–21. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731781/1/Жук_Збірник%20тез%2030.08.22.-17-21.pdf
3. Жук В. В., Литвинова В. В., Литовченко С. В. Педагогічна підтримка дітей раннього та дошкільного віку з порушеннями слуху та їхніх батьків в умовах воєнного стану : навч.-метод. посібник. Київ, 2023. 123 с.
4. Жук В. В., Литвинова В. В., Литовченко С. В., Піканова Н.В., Таранченко О. М. Дитина з порушенням слуху: навігація для батьків. 2018. URL: https://ispukr.org.ua/articles/18/2018_Жук%20В.В.%20та%20ін._посібн.pdf
5. Коломоєць А. О., Луценко Л. М., Романовська О. О., Корочкова Н. В., Біланова О. А. Практичні рекомендації педагогам спеціальних закладів освіти щодо організації дистанційного навчання для дітей з порушеннями слуху в умовах воєнного стану : зб. тез Всеукр. наук.-практ. сем. в рамках фест. Тижня науки (20 травня 2022 року). Київ : 2022. С. 46–49.
6. Литовченко С. В. Діти з порушеннями слуху раннього та дошкільного віку: навчання і супровід : монографія. Ін-т спец. пед. і псих. ім. М. Ярмаченка НАПН України. К. : Симоненко О.І. І., 2020. 276 с.
7. Луцько К., Круглик О. Активізація сприймання і розуміння мовлення дітьми з порушеннями слухової функції в контексті емерджентності системи його розвитку. *Наука і освіта* : наук.-пр. журнал. 2022. № 3. С. 25–30.
8. Малинович Л. Специфіка забезпечення комплексного супроводу дітей з порушеннями слуху в умовах воєнного стану : зб. тез всеукр. наук.-практ. сем. в рамках фест. Тижня науки (20 травня 2022 року). Київ : 2022. С. 74–77.
9. Мартинчук О. В., Луцько К. В. Комплексна організація компенсаторно-корекційної допомоги дітям з порушенням слухової функції. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб.наук. праць. 2016. С. 175–180.
10. Таранченко О. М. Підтримка ресурсного потенціалу батьків дітей з особливими освітніми потребами в реаліях сьогодення : зб. тез всеукр. наук.-практ. сем. в рамках фестивалю Тижня науки (20 травня 2022 року). Київ : 2022. С. 103–105.
11. Шевченко В. Сучасні методи діагностики та слухопротезування в Україні : мат. звіт. наук. конф. фак. пед. освіти. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. Вип. 8. С. 91–93.
12. Ярмола Н., Коваль-Бардаш Л., Компанець Н., Квітка Н., Лапін А. Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі : навч.-метод. посіб. К. : ІСПП імені М. Ярмаченка НАПН України, 2020. 208 с.
13. Deafness and hearing loss. Fact sheets World Health Organization, 2024. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss>